

„Alkoran“ a „Machomet“ ve staročeské literatuře mezi Husem a Kabátníkem

Štěpán Šimek

“ALKORAN” AND “MACHOMET” IN OLD CZECH LITERATURE BETWEEN HUS AND KABÁTNÍK

This article presents the results of an analysis of Old Czech texts from the 1410s to the 1490s in which contemporary names for the Koran and the Prophet Muhammad occur.

KEYWORDS:

Old Czech; 15th century; Koran; Muhammad

Ve studii „*Machometáni*“ v polemikách Husovy doby¹ registruje a popisuje Pavel Soukup používání jména proroka Mohameda jako invektivy v polemikách, jež mezi sebou vedli jak přívrženci Mistra Jana Husa i Hus samotný, tak jejich odpůrci. Zároveň si pokládá otázku, jaké bylo povědomí staročechů o islámu, neboť informace o něm měli naši předkové pouze zprostředkované literárními texty; ty nejvýznačnější — dochované at ve znění latinském, nebo českém — jsou ve studii uvedeny a komentovány.

Soukupova práce představuje východisko pro tuto práci; časově i tematicky na ni zčásti navazuje. Hledá odpověď na otázku, jaké bylo povědomí o islámu a jeho hodnocení, jaké konotace se pojily s Mohamedovým jménem a jakých významových posunů toto vlastní jméno doznalo. Zaměřuje se ovšem na dobu pozdější, v našem případě na období vymezené polovinou desátých let 15. století a devadesátými léty 15. století;² horní mez je zvolena s ohledem na fakt, že v této době vznikl zápis zážitků z cesty Martina Kabátníka do Jeruzaléma, který můžeme považovat za zlomový v tom ohledu, že informace o islámu a jeho vyznavačích již nejsou pouze zprostředkované.³

Obraz dobového povědomí o islámu v uvedeném období se pokusím nastínit na základě analýzy staročeských textů, v nichž je doloženo jednak pojmenování ústřední knihy islámu, jednak vlastní jméno *Machomet* (a jeho varianty). Nekladu si za cíl (jako lingvista ani nemohu) analyzovat v úplnosti všechny staročeské památky, v nichž jsou tato pojmenování doložena, vycházím naopak z reprezentativního výběru:⁴ při

1 Pavel SOUKUP, „*Machometáni*“ v polemikách Husovy doby, in: Robert Novotný — Petr Šámal (edd.), *Zrození mýtu. Dva životy husitské epochy*, Praha 2011, s. 216–229.

2 Pozornost zaměřím na texty, jejichž zápis vznikl v této době, tedy i na ty, u nichž předpokládám dobu vzniku starší, ale které se dochovaly např. jen v mladších opisech.

3 O rozšíření Kabátníkovy zprávy (byť v době mladší) není třeba pochybovat, neboť o něm svědčí už jen fakt, že roku 1539 vychází tiskem.

4 Snažím se tak naplnit aktuální požadavek na interdisciplinární přístup k vědecké práci a tuto studii vnímám jako příspěvek lingvistiky historickému poznání. Mým cílem je nabídnout pohled na skutečnost zachycenou dobovými texty, jejichž výběr vznikl de facto metodou vyhledání klíčových slov.

registraci literárních památek se opírám o textový materiál zachycený lexikální kartotékou (dále též LK),⁵ již disponuje oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR a která byla pořízena pro potřeby akademického *Staročeského slovníku*.⁶

Jak vyplývá z výše uvedeného, zaměřím se na texty psané česky, a to jak na texty překladové, tak původní. Uvedu komentář k jazykové stránce dokladu, jádrem však bude rozbor kontextu, interpretace dokladu v širších (historických) souvislostech. Zaměřím pozornost nejprve na doloženost pojmenování koránu.

Nejstarší doložené pojmenování ústřední posvátné knihy islámu, reflektované LK, se dochovalo v *Cestopisu tak řečeného Mandevilla*, přičemž znění dokladu je následující: [Mohamedáni] mají jedny knihy od Machometa složené [...] a tyť sloví Alkoran nebo melach nebo hatynie (CestMandA⁷ 222b). Variantní rukopisy pak uvádějí tato jména v podobách: *alkoran, meselach, hatyne* (CestMandB 95a); *Alchoran, hatynie, Mezelath* (CestMandC 135b); *Alkoran, hatme, Mezalach* (CestaMandD 73).

Jak je patrné, všechna tato pojmenování mají povahu citátovou: jsou uváděna v nominativu nebo uvozena výrazem *slovů*, nejsou adaptována do českého deklinačního systému a především druhé a třetí jsou doložena ojediněle, pouze v Mandevillově cestopisu (lze je označit za hapax legomena). Z variantních forem je dobře patrné, že jsou zkomolená, ovšem patrné už v předlohovém textu.⁸ Nevstoupila tedy do staro-

5 Lexikální kartotéka oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., vznikala v padesátých a na počátku šedesátých let 20. století. Obsahuje více než 1 250 000 excerpčních lístků uvádějících základní podobu staročeského slova se slovnědruhovou charakteristikou, konkrétní tvar či podobu doloženého slova v nezbytném kontextu, citovaném podle pramene, identifikaci pramene standardizovanou zkratkou a údaj o foliaci/paginaci. Památky a prameny, z nichž byla pořízena excerppta, pokrývají celou druhovou i žánrovou šíři děl obsahujících staročeská slova od dob nejstarších po rok 1500, LK tedy lze považovat za dostatečně reprezentativní bázi nejen pro jazykovědný výzkum; na druhé straně je třeba uvést, že excerpovány nebyly všechny dochované staročeské texty a že excerpce z pramenů zpracovaných není totální, tj. nebyly zachyceny všechny výskyty slov či jejich tvarů, z čehož pochopitelně vyplývají určitá omezení a nutnost — ovšem jen dílčí — relativizace závěrů výzkumu. Více informací o LK viz: Milada HOMOLKOVÁ, *Diachronní lexikografie*, in: Jana Pleskalová a kol. (ed.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, Praha 2007, zvláště s. 223–229.

6 *Staročeský slovník 1–26, na — při*, Praha 1968–2008; dále též jen StčS.

7 Zkratky staročeských památek a doklady uvádím v souladu s územ *Staročeského slovníku*, srov. Bohuslav HAVRÁNEK (ed.), *Staročeský slovník. Úvodní stati a soupis pramenů*, Praha 1968, dále StčS 1968. Zde lze pod jednotlivými zkratkami nalézt i údaje o uložení soudobých pramenů a zda excerpce LK vychází z primárního pramene či edice. Bibliografické údaje primárních pramenů (rukopisů, starých tisků) proto v této studii uvádím, jen pokud se liší od stavu zachyceného v uvedené publikaci. Na rozdíl od požadavků StčS 1968 však transkribuji celý doklad, tj. včetně analyzovaných pojmenování, v souladu s dnešními pravopisnými principy a neuvádím tak podobu paleografickou.

8 Některé podoby v rámci českého zápisu lze snadno vysvětlit běžnými písařskými chybami, zvláště nesprávným čtením grafů *c* a *t/th*, případně *i* a *r*, nerozlišením *m* od *ni* apod. O nalezení etymologického východiska těchto konkrétních pojmenování se úspěšně pokusil už editor několika novodobých vydání Mandevillova cestopisu František Šimek. V paleografické edici z roku 1911 (František ŠIMEK, *Cestopis tzv. Mandevilla. Český překlad*

české slovní zásoby, fungovala nanejvýš na periférii lexikálního systému.⁹ Lze se tak domnívat, že z výrazů pojmenovávajících korán byl ve středověkých českých mluvících Čechách znám a rozšířen pouze výraz *Alkoran*.

Ten totiž nacházíme i v dalších česky psaných památkách. První z nich je výklad Jana Rokycany na Lukášovo evangelium. Za pozornost stojí, že i zde má soudobé pojmenování koránu povahu citátovou, vyskytuje se tu totiž uprostřed českého textu pouze v latinské syntaktické vazbě s předložkou a přivlastňovacím přídatným jménem: *A jakož die Lyra, že i Saracénové pohané, jakož stojí in Anchorano Machomete, že i oni slyšeli, kterak ji [Pannu Marii] sobě vyvolil buoh oslavenú ženú, že tak anjelé zpievali* (RokLuk 32b1).

Druhou památkou jmenující korán je prvotisk překladu části spisu *Historia orientalis* Jakuba z Vitry,¹⁰ která byla připojena ke staročeskému překladu světové kroniky tradičně nazývané *Martimiani*.¹¹ Odtud pocházejí celkem čtyři doklady pojmenování koránu, přičemž všechny čtyři ukazují plnou adaptaci do systému slovní zásoby, a lze je tedy již považovat za česká slova; adaptace se projevuje jednak fonetickým zápisem s grafem *k*, jednak pozbytím latinské koncovky nominativu, ale také i skloňováním tohoto vlastního jména: *nebo on [Machomet] v svých kníhách, kteréž slovú Alkoranus, položil jest a napsal takto* (MartKronT 96v); *Machometus v svém Alkoraně na ně žaluje, že sú tvrdě šije a srdce neobřezaného* (tamtéž, 97v); *A aby snáze mohl přitáhnúti křesťany, některé divy Pána Jezukrista v svých kníhách, jenž Alkoranus slovú, položil jest* (tamtéž, 98v); *aby ovšem ve všech věcech podezřen nebyl Alkoran, i přimyslil jest to dobré, že jest velmi chválil almužny a modlitby i velebil* (tamtéž, 98v).

Provedme dílčí shrnutí: ve staročeských textech zkoumaného období je doloženo několik pojmenování ústřední knihy islámu. Zatímco výrazy vycházející z arabského

pořízený Vavřincem z Březové, Praha 1911) uvádí, že staročeský překlad má blízko k německému rukopisu označovanému Sandbachem „gama“ (Francis Edward SANDBACH, *Handschriftliche Untersuchungen über Otto von Diemerungen's deutsche Bearbeitung der Reisebeschreibung Mandeville's*, Strassburg 1899, s. 36), kde se zkoumané lexémy nacházejí v podobě *Alcron oder Messelach oder Derharme*. Tamtéž ve slovníkové části vysvětluje s. v. hatine „vlastně haram“ (F. ŠIMEK, *Cestopis*, 1911, s. 202), s. v. *meselach* „tj. mishaf“ (tamtéž, s. 243). Ve čtenářské edici z roku 1963 Šimek připojuje ještě odkaz na anglické znění Mandevilly: „angl. Alcaron, Meshaf, Harmé“ (František ŠIMEK, *Cestopis tzv. Mandevilla*, Praha 1963, s. 190). Jedná se tedy původně o arabská slova s významem svatý, posvátný (jeden z přivlastků pojících se s koránem) a vázaná kniha, svazek, *al-muṣḥaf*, korán; výklad arabských slov čerpám ze Steinglassova arabsko-anglického slovníku (Francis Joseph STEINGLASS, *Arabic-English Dictionary*, New Delhi 1993).

9 K pojetí centra a periferie ve slovní zásobě viz např. Igor NĚMEC, *Vztah centrum — periferie v lexikálním vývoji*, in: Robert Dittmann a kol. (ed.), *Práce z historické jazykovědy*, Praha 2009, s. 75–79.

10 O jejím zaměření již pojednal P. SOUKUP, „*Machometáni*“, s. 218–219; vzhledem k faktu, že staročeský překlad tohoto díla byl připraven velmi pravděpodobně až pro prvotisk kroniky *Martimiani*, a to v osmdesátých letech 15. století, spadá do mnou zkoumaného období a uvádím ji i zde.

11 Srov. též StČS 1968, s. 93, pod zkratkou MartKronT. Její první část, císařská, je překladem dějepavy Jakuba Twingera z Könighshofenu (tradičně je připisovaný rytíři Benešovi z Hořovic), druhá, papežská část vznikla na základě latinské kroniky Martina Polona.

ḥatm a *miṣḥaf*, *muṣḥaf*, *maṣḥaf*, doložené exkluzivně v Mandevillově cestopisu, nedošly většího rozšíření, a tedy patrně ani všeobecné známosti, jméno *Alkoran* lze důvodně považovat za rozšířené, snad i všeobecně známé.¹² Svědčí pro to nejen počet jeho dokladů ve staročeské kartotéce, ale také jeho jazykové či pravopisné ztvárnění, ukazující jeho adaptaci do české slovní zásoby.

Přístupme k druhému bodu naší lexikálně-historické analýzy — k prozkoumání doložení jména proroka Mohameda, jeho podob a případně slov od něj odvozených. Pozornost zaměřím nejprve na texty překladové.

Nejstarší památkou reflektovanou LK jsou staročeská *Gesta romanorum*. Předpokládá se, že překlad *Gest* do češtiny vznikl ve druhé polovině 14. století.¹³ Doklad v LK však pochází z tzv. březnického rukopisu, datovaného rokem 1443: *Pohané také mnějí, by byli v nebi, skrze zlé naučení Machometovo, jehož učenie držie* (*GestaB* 66,25).

Příběhy v *Gestech* mají jednotnou strukturu: nejprve je přednesen narativní příběh, který je následně — při věroučném výkladu — pojat jako alegorie či podobenství.¹⁴ Mohamedovo jméno (v podobě přivlastňovacího adjektiva) se objevuje v příběhu a podobenství *O třech tovaříšiech*, pojednávajícím o třech hladových poutnících, kteří se nemohou dohodnout, jak naložit s bochníkem chleba, jež mají s sebou. Zatímco dva usnou, třetí chléb sní sám. Výklad se pak soustředí na zdůvodnění oprávněnosti tohoto chování — poutník totiž představuje křesťana, zatímco zbylí dva jsou alegorickými reprezentanty židů, resp. pohanů, a bohatců: *Ten chléb měl by se děliti na tři strany mezi tato tři pokolení lidská podlé jich zásluhy, jednomu více, druhému není. Ale prvním, totižto židóm, zdá se, by již byli v nebeském království, jako ve snách, skrze zlé naučení Talmutovo, jehož víru drží. Pohané také mnějí, by byli v nebi, skrze zlé naučení Machometovo, jehož učení drží, jenž jim slíbil za nebeské království, jehož víru drží jako ve snách. Druhým, to jest bohatým podlé tohoto světa, jenžto z úmysla hřeší, zdá se jim, by již byli v pekle, nebo tomu nevěří. Ale naposledy, když bez skrúšeného srdce sejdú a zemrú, s oním bohatcem pohřbeni budú v horúcím pekle.*¹⁵ (tamtéž).

Mohamedovo jméno se tu objevuje ve spojení se slovem *naučení* ve významu učení, nauka, soustava vědomostí,¹⁶ spolu s veskrze negativním hodnocením, ať už

12 Podpurným důkazem pro toto tvrzení může být i fakt, že jeho latinské paralele věnoval *Slovník středověké latiny v českých zemích* samostatné heslo, viz *Latinitas medii aevi lexicon Bohemorum*, Praha 1977 a dále, zde svazek II, *affumentum — argumentabilis*, 1978, s. 122, s. v. *alcoranus*. Dalším argumentem je jeho doložení v mladších obdobích vývoje češtiny. Jako heslo ve slovní zásobě doby humanistické a barokní je uvádí Petr NEJEDLÝ a kol., *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* — dostupné on-line: <http://madla.ujc.cas.cz> [náhled 2. 6. 2014].

13 Srov.: StČS 1968, s. 71 a Jan Václav NOVÁK (ed.), *Staročeská Gesta romanorum*, Praha 1895, s. VII–XIV.

14 Explicitně jsou tak uvedeny významy textu či příběhu alegorický, morální a anagogický; o výkladu textů ve středověku nejnověji srov. Josef VINTR, *Ostrovské rukopisy*, Olomouc 2014, s. 100–101.

15 Nezbytný kontext doplňuji nad rámec lístků z LK, ovšem využívaje zdroje, jež LK cituje, tedy jak originální rukopisy a staré tisky, tak i edice; v případě edic však text — pokud je to možné — reviduji s pomocí originálního zdroje.

16 Srov. StČS s. v. *naučení*.

vyjádřeným pomocí adjektiva (*zlé*), nebo i zmínkou, že toto učení mohamedáni přijímají jako *ve snách*. Chléb v tomto příběhu je alegorickým vyjádřením ráje, jež ovšem zakusí jen křesťané. Machometáni si myslí, že ho okoušejí, protože byli zle svedeni a obelháni; podobně obelháni byli i židé.

Druhou památkou uvádějící Mohamedovo jméno je překlad epické básně o vévodovi Arnoštovi, jež se dochovala v tzv. sborníku hraběte Bavorovského.¹⁷ Památka je zachována rukopisem datovaným rokem 1472, ovšem překlad vznikl patrně již ve druhé čtvrtině 14. století.¹⁸

S Mohamedovým jménem se zde setkáváme v těchto verších: *Přebohatě osnovaný / stříbrem, zlatem okovaný / Machomet jméno ten bůh sobě jmieše* (BawArn verš 5086); *Tervigant i Appollo k tomu / i Machomet biechu v hromu* (tamtéž, verš 5168).

Jedná se o epizodu, kdy se vévoda Arnošt připojuje k vojskům krále Ubianu, křesťana, a pomáhá mu zvítězit nad babylonským králem, pohanem, uctívajícím *Machometa* jako jednu ze svých model, jejíž zdobné zpodobení s sebou nesou královi vojáci do boje. Potvrzuje se tak poznatek uváděný již Soukupem,¹⁹ že „Mohamed jako modla svého lidu je obraz patřící spíše do rytířských románů středověku“.

Posledním původně nečeským textem v LK obsahujícím Mohamedovo jméno je *Kronika česká* Eneáše Silvia Piccolominiho; její překlad pořídil roku 1478 Jan Húska.²⁰ Úryvek se váže k události z roku 1457, k návratu krále Ladislava Pohrobka z Vídně do Prahy (při němž urazí mezi vítajícími Jana Rokycanu a jeho souvěrce, neboť neopětuje jejich pozdrav, na rozdíl od katolíků), kdy Ladislav vysílá tři poselství: k císaři Fridrichovi pro ujednání smíru, k francouzskému králi Karlovi s žádostí o ruku jeho dcery, k papeži Kalixtovi kvůli urovnání sporu kacířských Čech s Římem a: *krom toho čtvrtá péče královským srdcem pohybovala, sebrání vojska na Turky, kterýmiž by aspoň našeho věku stydcie Machometovi pobonci vyhnáni ze vsie Evropy býti mohli* (SilvKron 105b).

Podle Eneáše Silvia tedy král Ladislav projevil touhu zbavit Evropu tureckého nebezpečí spolu s vyvrácením *stydkých Machometových pobonků*, tedy hanebných, mrzkých Mohamedových nálezků,²¹ bludů. Negativní hodnocení islámu nepotřebuje další komentář.

¹⁷ Jan LORIŠ (ed.), *Sborník hraběte Baworowského*, Praha 1903.

¹⁸ Mimo téma mohu uvést, že o určitou proslulost české redakce básně se zasloužil staročeský překladatel. Ten si místy počíná velmi svérázně, do překladu vkládá motivy, jež v předloze chyběly a které jsou typické pro české prostředí. Za nejvýraznější lze považovat např. epizodu, v níž se líčí nástup Arnošta a jeho družiny na loď vyplouvající na Středozemní moře směrem k Jeruzalému, kdy se skupina modlí za šťastnou plavbu slovy písně *Hospodine, pomiluj ny*; srov. též Bohuslav HAVRÁNEK — Josef HRABÁK (edd.), *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*, Praha 1957, s. 398–391.

¹⁹ P. SOUKUP, „Machometáni“, s. 224.

²⁰ Chybou excerpтора je v LK zachycen až Konáčův překlad z roku 1510. Překlad Húskův zde cituji podle edice: Josef EMLER (ed.), *Eneáše Sylvia Kronika česká*, in: *Prameny dějin českých VII*, Praha 1906, s. 61–258.

²¹ Srov. Jaromír BĚLIČ — Adolf KAMIŠ — Karel KUČERA, *Malý staročeský slovník*, Praha 1978, s. v. *stydký*; StčS s. v. *pobonek*.

Nyní přejdeme k produkci již původně české. První excerpční lístek obsahující Mohamedovo jméno přináší následující doklad: *Viece následujete ustanovenie [!] Mahometových²² nežli přikázaní božských*. Doklad v LK pochází ze čtvrtého dílu ediční řady *Archivu českého*, datován je rokem 1467.

Konkrétním dobovým pramenem, z něž excerptum pochází, je však dopis Ctibora Tovačovského Tasovi z Boskovic. Ctibor v něm olomouckému biskupu vyčítá, že se přidal na stranu papežskou proti králi Jiřímu z Poděbrad, a to těmito slovy: *I divná mi jest to věc, že stojiece prvé o pokoj a řád země této, již ste to zpět obrátili, oheň, mord lidský i ženský, neslýchané záhuby již ste počali, ježto pohanským málo odolávají, Kristovi následovníci chcete býti slovem, ale ne skutkem. Viece následujete ustanovenie [!] Mahometových nežli přikázaní božských; nebo Mahomet přikázal jest, ktož komu die nevěřiciemu, jako jest Mahomet věřil, co o vieru, aby hned zamordoval, a mečem viery hájil: ale pán Ježíš Kristus přikázal jest s pokorú nepřátelóm strpěti všeliké bezprávie, a proti nepříteli odpustiti vinu sedmdesátkrát a sedmkrát* (ArchČ 4, 141; 1467). Na sklonku šedesátých let 15. století se tak opět vynořuje motiv, který je znám již z polemik husovských (resp. antihusovských) — přisuzující islámu jako jednu z charakteristik, že povinností věřícího v islám je boj za víru mečem; kteroužto charakteristiku lze podle názoru příslušníků reformních směrů spatřovat i u strany papežské.

Hned dvojice zajímavých dokladů pochází opět ze skladby veršované. Jedná se o slavné *Rozmlouvání o Čechách r. 1424 čili Václav, Havel a Tábor*. V šestistém devadesátém šestém až sedmistém šestém verši, v promluvě Tábora, čteme: *Ale když vstachu Machomet, Viklef Angliš a Čech Hus / ti nám zjevichu na zlé popy jeden dobrý kus / aby kněžie, páni i panoše zbožie ižádného nedrželi / toť sme za pravú pravdú [!] rádi vzeli* (PromlVácl verš 696–706).

Mohamed je zde zmiňován vedle Johna Viklefa a Jana Husa jako jedna z autorit poskytujících reformním silám, reprezentovaným postavou Tábora, argumenty proti katolické straně, konkrétně proti hromadění zboží, majetku, bohatství či jmění. I tento motiv se již objevil v polemikách desátých let 15. století, jeho doklad z poloviny, či snad konce téhož věku se zdá být pozoruhodným důkazem o životnosti této představy. Je však třeba mít na paměti, že autor básnické skladby byl katolického vyznání²³ a promluvy postavy Tábora mohou být stylizovány způsobem, jakým jsou, i z jiných důvodů než — řekněme poněkud ahistoricky — dokumentárních.

Mohamedovo jméno se však v téže skladbě vynoří ještě jednou, a to opět v promluvě Tábora: *Vy ste kacieři krvaví / toť na vás každý z nás směle praví. / Hanieš všecku zemi českú, / búříš na nás mocnú ruku světskú. / Bycht byl bezpečestvie k mluvení nedal, / coť bych učinil, to by ty dobře shledal, krvavý machometo, zrádný, nečistý, / jistě viem, žes protivník boží jistý* (PromlVácl verš 914–921). Na rozdíl od výše uvedeného citátu jsou explicitní výrazy i konotace spojené se zkoumaným výrazem veskrze negativní: *machometou* je označen Václav jako reprezentant strany, která k řešení věroučného problému povolává světskou moc. Z jazykovědného hlediska je pozoruhodný sémantický posun od vlastního jména, *propria*, k jménu obecnému, apelativnímu, zjevně značně expresivnímu, totiž *nadávce*.²⁴

22 Jedná se o chybu v excerpci, srov. níže též doklad, citovaný s rozsáhlejším kontextem.

23 Viz František SVEJKOVSKÝ (ed.), *Veršované skladby doby husitské*, Praha 1963, s. 30.

24 Srov. *tamtéž*, s. 200; P. SOUKUP, „Machometáni“, s. 224.

Další původní staročeskou památkou uvádějící Mohamedovo jméno je tzv. *Korandův manuál*. Vyskytuje se v odpovědi na tzv. *matrykát bosákuov*, tj. v reakci na protiutrakvistický traktát františkána Jana Vodňanského. František Palacký datoval odpověď rokem 1496, nicméně tuto dataci zpochybňuje již editor manuálu Josef Truhlář.²⁵ Doklad, jak jej ukazuje LK, zní: *Turci opustivše pravdy zákona Kristova, chopili se nálezku Machometova* (KorMan 41a).

Pro jeho výklad je opět třeba rozsáhlejšího kontextu; citát čerpám z Truhlářovy edice: *I zdali pak nevieš, že nic nepravějšieho nenie, než čož vymyslilo tělo a krev? Tělo také a krev královstvie božieho nedojdú [sic]. A zdali nevieš, [41a] že obyčej bez pravdy jest zastaralost bludu? Protož opustiecie blud, slušie držeti pravdy, die svatý Cyprian. Turci opustivše pravdy zákona Kristova, chopili se nálezku Machometova: tak i ty, nechav jisté pravdy, zastáváš obyčej nevěda, kdy jest a od koho začat. I třebať se báti, s tiem obyčejem i s jinými nálezky božiemu zákonu odporými, ať by odplaceno nebylo, kdež bieda jest věčná. Nebo psáno jest: bieda vám, pekelníci, kteříž jste opustili zákon najvyššieho; a v žalmě: popúzeli ste boha v nálezciech, a protož rozmnoženi bývají pádové nad lidmi (tamtéž, s. 50). S hodnocením islámu jako nálezku Machometova jsme se již setkali výše, není tak třeba zdůrazňovat, že je opět negativní. Narážka na Mohamedovo učení je zde použita v polemickém přirovnání chování autora matrykátu ke kacířům, o nichž on sám praví: *že všickni obojetníci a pikharti pravé křesťanské viery nemají, křesťané praví nejsou, a tak nejsou na cestě života věčného, ale jakožto bludní s židy a s pohany na cestě věčného zatracenie* (tamtéž, s. 49). Protivník využívá tohoto autorova výroku k jeho usvědčení, že se sám nedrží přikázání Kristových, nýbrž nálezků lidských — totiž že sám soudí jiné, třebaže nekřesťany, což však přísluší pouze Kristu.*

Podruhé se v *Korandově manuálu* vyskytuje Mohamedovo jméno v části nazvané „*Odpor proti pikhartským matlokám k žádosti jednoho kněze znamenitého*“.²⁶ Jedná se o spis polemizující s některým ze spisů českých bratří týkajícím se zejména svátosti oltářní. V dokladu je konfrontováno Mohamedovo učení s křesťanstvím na základě názoru na přítomnost těla a krve Páně v eucharistii: *Pak kdež z toho snadu praví o světu, že svobodně hřeší, proto že Krista má přítomného, a duch svatý etc.: tehdy pohané, Machometové i židé, že Krista nemají přítomného v jeho osobě, i nehřešie, a duch svatý k nim přicházie, a jich netreske, poněvadž nehřešie. Hle, co z tohoto mudrovánie pocházie a rúhánie nesmyslného i proti Kristovi i proti duchu svatému! I bylo by dobré podlé rady svatého Pavla ne viece smysliti, než má smyšleno býti* (KorMan 147b, ed. s. 168).

Za pozornost zde stojí změna formy i významu: původní vlastní jméno, proprium, se tu totiž stává označením náboženské skupiny (o čemž svědčí tvar množného čísla). Fakt, že vlastní jméno se stává slovtvorným východiskem pro utvoření nového slova, je důkazem adaptace tohoto jména do slovní zásoby jazyka, a můžeme z něj tedy opět — byť nepřímou — usuzovat na jeho rozšíření v širším povědomí.²⁷ Jen na okraj připojme pravopisnou poznámku, totiž že v souladu s dnešními pravopisnými pravidly by bylo na místě výraz *machometové* psát s malým počátečním písmenem.

Posledním autorem, v jehož textech, excerpovaných pro LK, se objevuje Mohamedovo jméno, je Jan Rokycana. V Rokycanově výkladu na evangelium svatého Lukáše

25 Josef TRUHLÁŘ (ed.), *Manuál M. Václava Korandy*, Praha 1888, s. XI.

26 Srov. *tamtéž*, s. XX.

27 O procesu zdomácňování slov přejatých viz I. NĚMEC, *Vztah centrum — periferie*, s. 77.

čteme tato slova (doklad jsem již uvedl výše v souvislosti s výkladem o staročeském pojmenování koránu): *A jakož die Lyra, že i Saracénové pohané, jakož stojí in Anchorano Machomete, že i oni slyšeli, kterak ji [Pannu Marii] sobě vyvolil buoh oslavenú ženú, že tak anjelé zpievali* (RokLukA 32b).

Rokycanův výklad — datovaný zatím pouze velmi hrubě druhou polovinou 15. století — se v tomto místě týká konkrétně osmačtyřicátého verše první kapitoly Lukášova evangelia. Doklad je pozoruhodný přinejmenším ze dvou důvodů. Za prvé zachycuje nový prvek — explikuje úctu mohamedánů k Panně Marii. Jak ukazuje kontext (*i oni slyšeli*), Rokycana zdůrazňuje význam bohorodičky, neboť dokonce i Saracénové, pohané, jí projevují zasloužený obdiv.²⁸

Druhým pozoruhodným bodem je odkaz na zdroj, odkud Rokycana informaci čerpá: jedná se o *Postillu litteralis* Mikuláše z Lyry.²⁹ Máme tak před sebou důkaz o dalším textu, který alespoň zčásti formoval povědomí o islámu v českých zemích v době pozdního středověku,³⁰ a můžeme tak rozšířit seznam pramenů, které uvádí P. Soukup.

Tentýž motiv, úctu k Panně Marii, pak Rokycana explikuje ještě jednou, a to při exegezi sedmadvacátého až osmadvacátého verše jedenácté kapitoly evangelia podle Lukáše: *Ano Machometa, ten, jenž pohany Saracény svedl, a ten píše in Anchorano, kterak slyšal, ano andělé chválé tu drahú pannu* (RokLukA 243a). Kromě paralely s křesťanským uctíváním bohorodičky se zde však objevuje i jiný motiv, reflektující negativní hodnocení islámu, totiž obraz Mohameda jako svůdce z cesty pravé víry.

Rokycana se konfrontací s islámem nevyhnul ani v dalším svém evangelijním výkladu — výkladu na Janovo evangelium. LK obsahuje citát z rukopisu označeného B, který je datován rokem 1492. Sám doklad z LK zní stručně: *Mečem Machomet uvedl vieru* (RokJanB 80a). Rozšířme kartotéční doklad opět o alespoň minimální kontext. Výrok se týká výkladu devátého až patnáctého verše šesté kapitoly: *I jsa králem i vedlé božstvie, i vedlé člověčenstvie, nechťel tuto králem býti. Proto to učinil [Kristus] primum pro vieru křesťanskú, aby neřekli, že je mocí uvedena jako pohanská viera, ta jest mocí uvedena. Mečem Machomet uvedl tu vieru a také má zase mečem zkažena býti od křesťanův* (tamtéž). Jedná se tedy opět o známý a frekventovaný motiv, kdy je islám vnímán jako vyznání programově prosazované násilím.

Shrňme výsledky analýzy textů obsahujících jméno koránu či proroka Mohameda, jež byly excerpovány pro LK. Ve staré češtině jsou doloženy hned tři výrazy označující korán. Dva z nich jsou však vázány na jediný text, mají tedy povahu hapax legomen a lze pochybovat o jejich rozšíření či všeobecné známosti. Naopak relativně hojně je doloženo pojmenování *alkoran*.

Z výsledků analýzy kontextů, v nichž je ve staročeských textech doloženo jméno *Machomet*, lze dedukovat, jaké charakteristiky byly připisovány nejen samotnému

28 Srov. P. SOUKUP, „*Machometání*“, s. 223–224: „V kázání na svátek Navštívení dokonce citoval (Jan Hus) z Koránu (jistě zprostředkovaně) dva výroky o Panně Marii.“

29 V současnosti je plné znění tohoto díla dobře přístupné pomocí internetu, srov. např. jeden z prvotisků: Nicolaus DE LYRA, *Postilla super totam Bibliam cum expositionibus Guillelmi Britonis et additionibus Pauli Burgensis et correctoriis editis a Matthia Doering*, Strassburg 1472 (dostupné on-line: <http://www.umilta.net/nicholalyra.html> [náhled 1. 10. 2014]).

30 Byť jistě ve znění latinském, do češtiny byl přeložen pouze Lyrův výklad na evangelium svatého Matouše, viz StČS 1968 pod zkratkou LyraMat.

prorokovi, ale i jeho učení. Není nijak překvapivé, že jak tyto charakteristiky, tak např. hodnocení Mohamedova učení akcentuje zvláště jeho (z pohledu soudobého křesťana) negativní stránky. Islám je proto označován jako *zlé učení* či *styděké pobonky*, tj. soubor mrzkých nálezků. Jeho charakteristickým rysem je šíření víry mečem či neuznávání Kristovy přítomnosti ve svátosti oltářní, potažmo odmítání boží trojjednosti. Z rysů, které lze označit za nezavrženíhodné, je možné uvést úctu k Panně Marii.

Analýza odhalila i trojici méně obvyklých užití Mohamedova jména. V epické básni vzniklé podle německé předlohy se ojediněle vyskytuje Mohamed jako pohanská modla. Zajímavé jsou však také doklady významových či významově-formálních posunů, kdy z vlastního jména je vytvořen jednak výraz expresivní, nadávka *machometa*, jednak se prorokovo jméno stává základovým slovem pro vytvoření označení vyznavačů jeho učení — *machometové*.

Jak se ukazuje, povědomí o islámu (alespoň u česky píšících staročeských autorů) ve vymezeném období nedoznalo podstatnějších změn od období prozkoumaného P. Soukupem, naopak většina motivů a charakteristik prokázala svoji kontinuitu a životaschopnost po dobu celého 15. století.

RÉSUMÉ

This paper presents a counterpart to the study by Pavel Soukup „*Machometáni*“ v *polemikách Husovy doby* — *Mahometans in Hussite era polemics*, published in 2011. It focuses its attention on how (and in what alternatives) the name of the foremost work of Islam and the proper name of *Machomet* is given in Old Czech texts. It is based on lexical material held by the Language Development Department at the Czech Academy of Sciences Czech Language Institute, which was acquired for the needs of the Academy *Staročeský slovník* — Old Czech Dictionary. After a summary of the literary works in which the names of the Islamic prophet and the Koran are given, the author presents an analysis of the contexts where these expressions occur. Based on this analysis he ascertains what kind of awareness the authors of the surviving Old Czech texts had of Islam, which they only knew of indirectly, and how they evaluated it, what connotations they associated with Muhammad's name and what shifts in meaning this name underwent. It also follows whether and how certain deep-rooted stereotypical ideas held by Czech speakers developed during the post-Hussite period and up to the early 1490s, i.e. until the journey made by Martin Kabátník.

An analysis is made of works in translation, Mandeville's travelogue, Enea Silvio Piccolomini's *Chronicle*, the *Martimiani Chronicle* and the epic poem on Duke Arnošt, as well as original Old Czech texts with a broad range of functions and genres: the composition *Václav, Havel a Tábor*, Master Jan of Rokycany's exegesis of the Gospels of John and Luke, texts from the *Manuálník* by Václav Koranda and writings published in *Archiv český*.

It turned out that awareness of Islam within the period under review did not undergo any really fundamental changes from the period researched by Pavel Soukup, but that on the contrary most motifs and characteristics showed their continuity and viability throughout the 15th century.

Mgr. Štěpán Šimek je doktorandem Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK v Praze, působí rovněž v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Mezi jeho hlavní odborné zájmy patří diachronní lexikologie a lexikografie — je spoluautorem *Elektronického slovníku staré češtiny* — a textologická a ediční praxe — podílí se na vzniku elektronických edic především staročeských textů (simek@ujc.cas.cz).